

10. *Politychnyy ohlyad pomichnyka nachal'nyka Bessarabs'koho huberns'koho zhandarms'koho upravlinnya na prykordonnomu punkti v m. Izmayil ta Izmayil's'komu poviti — Political Review Bessarabian Assistant Chief Provincial Gendarmerie Border on in. Izmail and the Izmail district* (1907) Fund 1172. Description 1. Case 15. Komunal'na ustanova «Izmayil's'kyu arkhiv» — Municipal institution «Izmail archive». Izmail. (In Russian).
11. ZALEZHSKIJ, V. (1929). *Monarhistyi — Monarchists*. Har'kov. (In Russian).
12. PLATONOV, O. *Russkaja nacional'naja filosofija v trudah ejo sozdatelej — Russian national philosophy in its creators works*. [Online]. 03/06/2011. Available from: http://hrono.ru/biograf/bio_b/butmi.html. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
13. OMEL'JANCHUK, I. (2000). *Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.) — Black-Hundred movement on the territory of Ukraine (1904–1914)*. Kiev: The National Institute of Ukrainian-Russian relations. (In Russian).
14. *Ustav obschestva pod nazvaniem «Soyuz russkogo naroda» — Charter company under the name «Union of Russian People»* (2000) [Online]. 10/02/2000. Available from: <http://www.rusnar.ru/pages.php?p=charter>. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
15. PLATONOV, O. A. (ed.) (2008) *Chernaja sotnja — The Black Hundreds. Istoricheskaja jenciklopedija 1900–1917 — Historical Encyclopedia 1900–1917*. Moscow: Institute of Russian civilization. (In Russian).
16. OMELYANCHUK, I. (1997). *Chornosotenny rukh v Ukrayini na pochatku XX stolittya — Reactionary movement in Ukraine in the early twentieth century. Suchasnist' — Modernity*. No.12. p. 86–93. (In Ukrainian)

Надійшла до редакції 16 жовтня 2016 р.

УДК 94(477)/«1907–1910»

В. Д. Сусоров

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ПСР І НЕОНАРОДНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПІСЛЯ 1905–1907 рр.

Херсонський національний технічний університет,
Бериславське шосе, 24, Херсон, 73024, Херсонська обл., Україна

Сусоров Віктор Дмитрович, д. і. н., проф., професор кафедри філософії, політології та українознавства, e-mail: susor.v.d.v@bk.ru

АНОТАЦІЯ

У статті на основі різноманітного матеріалу аналізується кризовий стан Партії соціалістів-революціонерів та неонародницьких організацій після революції 1905–1907 рр. Після революційна криза охопила всі революційні партії, однак лише ПСР зазнала не тільки організаційного, але й ідейного удару. Разом з тим вказуються різні шляхи виходу з кризового стану як ПСР, так і керівників неонародницьких організацій. ПСР прагнула створити на місцях когорти професійних революціонерів, народні соціалісти планували добитися легалізації партії.

У підсумку статті наголошується, що усі спроби ПСР та неонародницьких організацій знайти ефективний шлях виходу з кризи в умовах урядової реакції та реалізувати окреслені завдання у той час були нереальні.

Ключові слова: криза; організація; реформа; конференція; постанова.

В. Д. Сусоров

**ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО
КРИЗИСА ПСР И НЕОНАРОДНИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
УКРАИНЫ ПОСЛЕ 1905–1907 гг.**

Херсонский национальный технический университет,
Бериславское шоссе, 24, Херсон, 73024, Херсонская обл., Украина

Сусоров Виктор Дмитриевич, д. и. н., проф., профессор кафедры философии, политологии и украинноведения, e-mail: susor.v.d.v@bk.ru

АННОТАЦИЯ

В статье на основании различного материала анализируется кризисное состояние Партии социалистов-революционеров и неонароднических организаций после революции 1905–1907 гг. Постреволюционный кризис охватил все революционные партии, однако лишь ПСР испытала не только организационный, но и идейный удар. Вместе с тем указываются различные пути выхода из кризисного состояния как ПСР, так и руководителей неонароднических организаций. ПСР стремилась создать на местах когорты профессиональных революционеров, народные социалисты планировали добиться легализации партии.

В итоге статьи подчеркивается, что все попытки ПСР и неонароднических организаций найти эффективный путь выхода из кризиса в условиях правительственной реакции и реализовать намеченные задания в то время были нереальными.

Ключевые слова: кризис; организация; реформа; конференция; постановление.

V. D. Susorov

**THE WAYS OF OVERCOMING IDEOLOGICAL
AND POLITICAL CRISIS OF THE SRP
AND NEONARODNYTS'KYKH ORGANIZATIONS
OF UKRAINE AFTER 1905–1907**

Kherson National Technical University,
Beryslavske Highway, 24, Kherson, 73024, Ukraine

Susorov Victor Dmytrovych, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Philosophical Studies, Politology and Ukrainian Science, e-mail: susor.v.d.v@bk.ru

ABSTRACT

The article analyzes the situation in the Socialist Revolutionary Party and neonarodnyts'kykh organizations after the revolutionary events of 1905–1907 on the basis of historical and memoir literature, documentary and archival material. Post-revolutionary crisis had spread to all the revolutionary parties of the Russian Empire, but the SRP has experienced not only the organizational but also ideological impact. Stolypin agrarian reform undermined the ideological foundations of the SRP, which wanted the government activities to be rejected by the conscious will of the peasants in rural areas.

Alongside with that the article extensively analyzes the crisis condition of other neonarodnyts'kykh organizations, including the SRP, observes active attempts to find a way out of the crisis. Socialist Revolutionary Party, for example, came to the conclusion that the need for creation of staff party organizations, in order to create phalanges of professional revolutionaries. It is also shown the unreality of management of the national socialists who due to their confidence in the program and tactics tried to achieve the legalization of the party, which in those conditions did not even have the permanent relations with most of its organizations.

The conclusion of the article emphasizes that all attempts of neonarodnyts'kykh organizations and SRP to find an effective way out from the crisis in terms of the reaction of the government and to implement the scheduled tasks were impossible.

Key words: crisis; organization; reform; conference; resolution.

Однією з провідних проблем вітчизняної та зарубіжної історіографії (зрозуміло, головним чином, російської), є спроба визначити причини кризи, що охопила всі організації лівого спрямування Російської імперії, у тому числі й неонародниць-

кі, у міжреволюційний період. Відразу зауважимо, що думки опонентів неонародників з цього приводу, у тому числі й радянських науковців, які дотримувались усталених позицій та оцінок, ми опускаємо. Це проблема окремого історіографічного дослідження. Зупинимося на розгляді позицій деяких істориків, які торкалися даної проблематики.

Однак, перш ніж перейти до розгляду даної проблеми докладно, на наш погляд, розглянути питання про те, як самі неонародники розглядали причини кризи власних організацій та Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). З цього приводу найбільш детальні свідчення містять роботи, висловлювання та листування місцевих діячів. Першими дослідниками історії діяльності неонародників серед селян були не лише їхні лідери, активні діячі, але й політичні опоненти [1]. Одна з перших фундаментальних робіт з історії ПСР взагалі і проблеми, що досліджується, була написана жандармським високопосадовцем О. І. Спіридовичем. Її цінність полягає насамперед у тому, що в ній міститься значний фактичний матеріал, але оскільки вона видана на початку ХХ ст., тому вимагає уточнення багатьох положень і оцінок. Заслуговують на особливу увагу і статті російських авторів, які вийшли у 1907–1911 роках і були надруковані в основному в журналі «Русское богатство» [2].

З 20-х років минулого століття почали виходити наукові, публіцистичні дослідження та роботи мемуарного характеру зарубіжних авторів [3]. У них автори розглядали історію, в основному ПСР, правда, лише побіжно. І все ж у їхніх роботах наводиться чимало фактів агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи, зокрема есерівських організацій серед селянства.

Історики України теж внесли певний внесок у вивчення і висвітлення досліджуваної теми. Перша робота, що була присвячена історії ПСР, з'явилася ще у 20-х роках ХХ ст. [4]. Правда, робота ця носить в основному популярно-пропагандистський характер. Її відмінною рисою є слабе використання архівних і документальних матеріалів. Селянський рух, як правило, висвітлюється у відриві від робітничого руху, не досліджувалося і питання про вплив соціалістичних ідей на зростання політичної свідомості селянських мас тощо. Подібні недоліки були притаманні й іншим працям того ж періоду.

У 20–30-ті роки минулого століття розробка даної проблеми здійснювалася досить повільно, що було зумовлено накопиченням, узагальненням нових матеріалів, особливо архівних. До того ж радянські історики зосереджувалися, головним чином, на міжпартійній боротьбі та викритті негативних, з точки зору офіційної ідеології, моментів діяльності неонародницьких організацій. Друга світова війна та труднощі післявоєнної відбудови народного господарства позначилися на проблематиці наукових досліджень. У роки війни і після неї вчені в основному досліджували боротьбу народних мас за свободу і незалежність. Тому проблема неонародництва в той час втратила свою актуальність. Хоча вітри хрущовської «відлиги» сприяли принциповим позитивним зрушенням у розвитку історичної науки, однак негативні оцінки щодо діяльності неонародників, як і деяких інших партій, залишалися незмінними.

З 60–80-х років ХХ ст. в середовищі науковців почався поступовий процес переосмислення накопиченого історичного матеріалу і відходу від догматичних оцінок та нашарувань 30-х років. Уперше з'являються колективні монографії з історії непролетарських партій, у тому числі і неонародницьких [5], де висвітлюються основні віхи їхньої діяльності, правда, часто через призму тактичної лінії більшовицької фракції РСДРП. У цей період побачили світ монографії, присвячені партії народних соціалістів та есерів-максималістів [6]. Автори ввели в обіг велику кількість архівного і документального матеріалу та окреслили коло питань, що потребували вивчення.

У роки незалежності вийшли монографії [7] та наукові статті [8] як російських, так і вітчизняних істориків [9; 10], у яких зроблена спроба об'єктивно розглянути та проаналізувати історію неонародницьких організацій та їхню роль у селянському русі. Висвітлення діяльності неонародників визнане дослідниками давно назрілим. Актуальність даної проблеми визначається також аграрно-селянською проблемою, яка особливо гостро постала на зламі ХІХ і ХХ століть, її вирішення було умовою стабілізації соціально-економічних відносин. Однак остаточно вирішити селянську проблему у рамках самодержавного ладу, на наш погляд, було неможливо.

З робіт сучасних зарубіжних вчених заслуговує на увагу праця німецького вченого М. Хільдермайера [11]. Свій погляд

на цю проблему М. Хільдермайер дещо скоригував, що можна бачити з матеріалів Міжнародного колоквиуму істориків, який проходив у Росії навесні 1990 р. Як М. Хільдермайер, так і російський науковець К. В. Морозов при визначенні причин кризи ПСР у постреволюційний період вказували наступні:

- посилення поліцейських репресій, які в даний період стали більш ефективними;
- неможливість існування в нелегальних умовах партій з організаційною структурою, близькою до західноєвропейських партій, що орієнтувалися на легальні умови роботи;
- криза партійних фінансів через різке скорочення джерел фінансування.

Звичайно, кожен з авторів додавав й інші причини, які, можливо, були навіть більш суттєвими від вищенаведених. На наш погляд, найбільш повно причини кризи неонародницьких організацій та партії ПСР подав К. В. Морозов. Окрім вже вищенаведених причин, він називає також несприятливі зовнішні умови, масовий відтік досвідчених партійних кадрів з місцевих організацій усіх рівнів (арешти, еміграція, відхід від справ і т. ін.), деморалізація значної частини партійців через низку різноманітних причин [12].

Враховуючи актуальність проблеми, автор на основі загальних теоретичних положень, історичних принципів, характеру й особливостей джерельної бази прагне дати наукове висвітлення теми, що досліджується. Не претендуючи на її вичерпне висвітлення, у статті ставляться наступні завдання:

- дати аналіз організаційної та ідейної кризи у ПСР та неонародницьких організаціях;
- розкрити політику ПСР і неонародників серед селянства в післяреволюційний період;
- охарактеризувати ставлення неонародницьких організацій до національного питання та національно-визвольного руху в Україні;
- ввести у науковий обіг нові архівні матеріали та маловідомі документи.

Причини організаційної кризи неонародницьких, як загалом і інших політичних партій, полягали перш за все у загальних соціально-політичних та психологічних умовах, що склалися в Російській імперії на початку ХХ століття. У зв'язку з цим

необхідно також враховувати відмінності у будові загальноросійських і національних політичних партій від подібних західноєвропейських організацій. Політичні партії й організації на території Російської імперії почали виникати як невеликі за чисельністю, конспіративні, головно інтелігентські групи. На масові політичні партії вони почали перетворюватися лише під час революційних подій 1905–1907 рр. У цьому відношенні основне питання полягає у тому, як цей перехід вплинув на організаційну структуру і стан новостворених масових партій.

Слід констатувати, що низький рівень не лише політичної, але й загальної культури більшості населення імперії, а особливо її національних окраїн, робила його мало придатним соціальним середовищем для організаційного партійного будівництва. Результатом залучення до партійних структур слабких в ідейно-політичному відношенні елементів стали низька ідейна свідомість, партійна дисципліна, нестача навичок самоврядування, вмілих партійних працівників низового та середнього рівня. Звідси загальна слабкість як горизонтальних, так і вертикальних партійних структур.

Завершення революційних подій 1905–1907 рр., розпуск II Думи, початок столипінської аграрної реформи й урядові репресії на цьому тлі, загальна апатія та розчарування не могли не вплинути на загальний стан опозиційних партій та організацій. Особливо болісно ці процеси позначилися на одній з найбільш активних і масових партій лівого ґатунку неонародницької орієнтації — Партії соціалістів-революціонерів. Як відомо, післяреволюційна криза охопила всі революційні партії Російської імперії. Проте саме ПСР зазнала не лише організаційного, але й ідейного удару в рамках урядової селянської реформи. Остання, як відомо, була спрямована проти селянської общини, в якій уряд вбачав мало не головну причину негараздів в аграрному секторі країни.

Інформація про перші прояви кризового стану у місцевих організаціях надходила до керівних органів партії ще з кінця 1906 — початку 1907 рр. У цьому контексті показовим є виступ представника Української обласної організації ПСР на III Раді партії в липні 1907 р. Наголосивши, що його «доповідь буде особистою», він відзначав: «Я почну з того, що справа у нас взагалі поставлена погано, хоча, вважаю, не гірше, ніж в

інших. Велика нестача людей і арешти віднімають можливість необхідного розвитку роботи в краї. Людей немає навіть в обласній організації; з п'яти обраних на червневому (обласному) з'їзді зараз лише два, два заарештовані, один залишив роботу через хворобу. Останнім часом майже не було зібрань. Слабо ведеться організаційна робота в Катеринославській і Чернігівській губерніях, краще у Київській, Катеринославській... губерніях...»

Далі доповідач інформував про відсутність зв'язків не лише з повітами, але й губернських організацій між собою. «Нам необхідно з'ясувати наше становище, — підкреслював він. — Я вважаю, що ми починаємо розходитися з бажаннями і вимогами широких мас» [13]. Даний виступ дає можливість зробити кілька висновків. По-перше, те, що доповідь була «особистою» дає можливість стверджувати, що діяльність керівництва Української обласної організації ПСР була паралізована (арешти двох з п'яти членів, хвороба третього). Дієздатними залишалися лише двоє з обкомівців і, не маючи кворуму, вони не могли представляти всю область. Саме через це доповідь і носила «особистий» характер. По-друге, констатовалася слабка організаційна робота на рівні повітів і губерній. По-третє, пропозиція «з'ясувати наше становище» через те, що «ми починаємо розходитися з бажаннями і вимогами широких мас», означала необхідність зміни тактичної лінії партії.

Перетворення на селі, започатковані урядовим указом 9 листопада 1906 р., які були спрямовані на ліквідацію общинного землеволодіння, підривали ідеологічні основи ПСР. Як відомо, програма останньої передбачала передачу земельного фонду країни у завідування демократично організованих общин. Не дивно, що соціалісти-революціонери різко негативно відреагували на урядові заходи на селі. Спонтанно реагуючи на них, вони закликали до захисту общинних розпорядків, їх збереження та поширення.

У керівництва ПСР не викликав сумніву кінцевий провал урядових реформ на селі, оскільки воно було переконане, що реформа не задовольняє потреби селян. Однак це зовсім не означало, що ПСР пасивно спостерігала за розвитком подій на селі. До того ж лідерам ПСР хотілося, щоб урядові заходи на селі були «відкинуті свідомою волею селянства». Для цього не-

обхідно було мобілізувати селянських партійних працівників і спрямувати їх діяльність у потрібне русло [14].

В одній зі своїх статей М. І. Ракітніков — головний фахівець з аграрного питання — запропонував детальний план антистолипінської кампанії. За його рекомендаціями потрібно було розширити і поглибити ідейний вплив на селянство шляхом друкованої та усної пропаганди, організації з'їздів, конференцій, зборів, консультацій для селян. Партійним працівникам вказувалося на необхідність пропагувати серед селян думський аграрний законопроект, конкретизуючи його згідно зі специфічними умовами конкретної місцевості. Вони повинні були також вести агітацію за удосконалення общинних розпорядків і за проведення земельних перерозподілів — це вважалося найкращою відповіддю на указ від 9 листопада 1906 р. Необхідно було вести агітацію за недопущення виділів з общини та за обмеження купівлі землі селянами у приватну власність. Пропагандисти ПСР також повинні були пояснювати селянам переваги кооперації, особливо там, де общини вже не існували, у місцевостях з подвірним землеволодінням. На думку М. І. Ракітнікова, всі перелічені заходи можна було здійснити шляхом створення широкої і міцної безпартійної селянської організації, але її основу повинна була становити більш вузька соціал-революційна партійна організація [15].

Влітку 1907 р. ЦК ПСР розробив «Круг задач, намечених партией социалистов-революционеров в деревне в настоящий момент» — офіційний документ, який містив оцінку столипінських реформ і визначав практичні заходи щодо протидії їм. Планувалося «повісти агітацію за перегляд і вдосконалення общинних розпорядків, за перерозподіли надільної землі, оскільки давно не було перерозподілів і значно розвинулася нерівність у землекористуванні; перерозподіли — це краща відповідь на закон (так у документі. — В. С.) 9 листопада, оскільки вони знищують головний мотив, що спонукає окремих селян до виділу». На думку авторів документу, «виділів з общини не можна допускати ні в якому разі», а агітацію на користь общинних розпорядків потрібно вести «особливо наполегливо у місцевостях з відсталими формами розверстання...» [16].

Неважко помітити, що основні ідеї цього документа були запозичені з публікацій попереднього часу і представляли со-

бою своєрідну квінтесенцію пропозицій партійних публіцистів. Хоча ідеологи ПСР вірно підмітили капіталістичну спрямованість урядових заходів, але водночас їх спроби зосереджувалися на тому, щоб за допомогою відповідної агітації та організаційної діяльності зупинити, чи хоча б затримати процес руйнування общини. Як справедливо зауважив один з радянських дослідників, соціалісти-революціонери шукали рішення завдань соціалізму в обхід капіталізму, на шляхах, що йшли врозрід «з об'єктивним ходом економічної еволюції суспільства» [17].

Перетворення на селі, третьочервневий державний переворот і зміна суспільно-політичної організації в самій країні, а також організаційні проблеми у середовищі ПСР вимагали чітких оцінок і конкретних практичних рекомендацій з цих питань, тому необхідність скликання повноважного партійного органу давно назріла. Ще в червні 1907 р. у керівних колах ПСР піднімалося питання про необхідність скликання чергового партійного з'їзду. Однак відшукати кошти, необхідні для його проведення за кордоном (близько 50 тис. руб.), не вдалося. У свою чергу Рада уявлялася партії не досить представницьким органом для вирішення кардинальних проблем поточного моменту, а тому було вирішено разом з Радою ПСР скликати і партійну конференцію [18]. У травні 1908 р. було підготовлено повідомлення ЦК місцевим організаціям про скликання загальнопартійної конференції.

З 4 по 10 серпня 1908 р. у Парижі проходила перша загальнопартійна конференція соціалістів-революціонерів. На ній були присутні делегати від 17 обласних організацій і закордонні партійні діячі. Всього з Росії прибули 20 осіб, у тому числі четверо з України, закордонні органи представляли 15 осіб. Одночасно було скликано і Раду ПСР. Конференція мала дорадчий характер, але Рада партії мала право надавати прийнятим конференцією резолюціям статус обов'язкових для виконання партійних настанов [19].

Після відкриття роботи конференції, починаючи з 5 серпня, були заслухані звіти з місць. Їх сукупність склала масштабну, але досить песимістичну картину майже повсюдного розгрому есерівських організацій і різкого спаду роботи на місцях. Вранці 6 серпня було заслухано звіт представника Південноросійського обласного комітету ПСР. На жаль, повної картини він

змалювати не зміг, оскільки не мав відповідних даних по Бессарабській і Херсонській губерніях — їх представники не прибули на обласну конференцію. Доповідач відзначав, що у Херсонській губернії «півтора року тому робота йшла дуже добре, але що збереглося від неї після розгрому організацій — цього взнати не вдалося». В північних районах Таврійської губернії, де переважало сільське населення, робота йшла досить жваво. Констатовалося, що виділів з общини спостерігалось менш за все в місцевостях, де діяли сильні партійні організації [20].

Співдоповідач з цього питання інформував присутніх про те, що в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії існують селянські братства, які ведуть посилену боротьбу проти виділів з общини [21]. Вранці наступного дня була заслухана звітна доповідь представника Українського обласного комітету ПСР. Він наголошував, що загальне становище характеризується прагненням мас до організації, «до згуртування на ґрунті наших партійних гасел», а з іншого боку — в партійних центрах «лютують провали і безлад усякого роду». Оскільки три представники Українського обласного комітету ПСР зазіснилися на конференцію, то їх співдоповідь була заслухана лише 11 серпня, але її головні положення співпадали з даними, наведеними головним доповідачем [22].

На основі інформації, отриманої від учасників конференції, ЦК ПСР була складена «Сводка сведений о современном положении в деревне», витримана в оптимістичному дусі. В ній зокрема, стверджувалося, що «партія, спираючись на революційні елементи села... має всі дані для того, щоб... остаточно закріпити свій ідейний та організаційний вплив на маси» [23]. Важливою подією конференції стала доповідь про боротьбу з урядовим законодавством. Оцінка столипінської реформи у цілому була вірною, однак методи боротьби пропонувалися нереальні. Справа у тому, що реалізація останніх передбачала наявність міцних і розгалужених селянських організацій. А саме їх і бракувало. В ході конференції, незважаючи на її в цілому оптимістичний тон, рефреном звучала думка про організаційну кризу партії [24]. У звітній доповіді про діяльність ЦК ПСР один з лідерів партії В. Чернов змушений був визнати: «Працівників на місцях залишилося дуже мало, і внаслідок цього проміжні ланки між масами і центральними органами партії

ослабли». Партійна «організаційна криза — і дуже тяжка, — констатував він, — не підлягає сумніву» [25].

Як вже зазначалося, заходи по боротьбі з урядовою політикою передбачали наявність потужних місцевих організацій, а між тим вони були розгромлені жандармами або ж з різних причин припинили діяльність. Очевидно, саме з цієї причини рекомендації керівництва ПСР і центрального друкованого органу «Знамя труда» викликали серед місцевих партійців несприйняття, невдоволення, а інколи й відверте роздратування. Подібні настрої настільки поширилися, що ігнорувати їх було вже неможливо. В 1910 р. вийшло п'ять номерів «Знамени труда». У трьох з них були вміщені критичні матеріали щодо тактики, розробленої керівництвом ПСР і пропагандованої друкованими органами партії. Прикладом може служити стаття одного з соціалістів-революціонерів Н. Н. Соколова. Вона була надрукована під псевдонімом «Старий працівник» [26].

Торкаючись становища в партії, він писав, що ситуація в країні вже давно змінилася, але жодної реакції з боку керівних органів і друкованих видань не помітно. Натомість у директивних статтях «Знамени труда» «панує якась мертвечина і повторюються старі слова... наче ніяких питань немає, немов комусь потрібні старі відповіді без урахування нових обставин». Як наслідок — «революційні заклики зависли у повітрі, нікого не збуджуючи... залишилася лише революційна фразеологія... Робота зійшла нанівець». Через репресії, загальну апатію та «розруху» партійного механізму останні півтора-два роки література не доходить до села, і там майже зовсім немає організаційної роботи. «Там немає ні нашого слова, ні нашого діла» [27].

Керівництво ПСР під час проведення першої загальнопартійної конференції хоча й визнало наявність глибокої організаційної кризи, але практичних заходів з метою її подолання, з цілої низки об'єктивних причин, здійснити не змогло. Криза поглиблювалася. У травні 1909 р. на V Раді партії представник Української області песимістично характеризував стан партійних справ: «Об'єднуючого обласного центру у вигляді Обласного комітету або Обласного бюро в Українській області не існує приблизно з часу Лондонської конференції. Що стосується окремих організацій в області, то з 8 губерній, які зараховані

в область, губернські організації існують лише в чотирьох. Відсутні губернські організації у Волинській, Подільській, Чернігівській губерніях. Характерним явищем є в Українській області крайня слабкість організацій, надзвичайно мала кількість працівників і повна відсутність професіоналів. Що ж стосується селянських організацій, то їх, на моє глибоке переконання, в будь-який момент можна відновити, навіть у значній кількості, але потрібно мати хоча б одного селянського працівника, бо там на 8 губерній немає жодного такого».

Заслугує на увагу твердження про можливість відновлення селянських організацій, з якого можна зробити висновок — селянських організацій в Українській області, за поодиноким виключенням, не існувало. Однак залишалася значна кількість селян, які представляли ґрунт для подальшої організаційної роботи (колишні члени селянських братств ПСР, співчуваючі, невдоволені аграрними урядовими заходами та інші). Однак розгорнути відповідну діяльність на селі ПСР не могла через кризовий стан партійних структур, а тому селянські організації, які ще існували, фактично були кинуті напризволяще, що в подальшому мало вкрай негативні наслідки.

У липні 1909 р. член ЦК ПСР В. Зензінов разом з іншими членами ЦК відбув до Росії. У листі, адресованому І. Фондамінському, він ділився враженнями від поїздки по Українській області: «Вимоги на літературу великі, і якби сьогодні у розпорядженні області опинилося 10–20 пудів її — то, безперечно, цю літературу легко можна було б розповсюдити по селах і повітових містах. Працівників у містах страшно мало... Як при таких умовах будувати організації, вести взагалі планомірну партійну роботу — аллах знає. Між тим реальні можливості для праці, повторюю, є. Взагалі потрібна ініціатива, потрібні всього лише ініціативні люди — тоді і робота піде». В іншому листі тому ж адресату, ділячись своїми враженнями й планами після відвідин організацій у Києві, Харкові, Полтаві, В. Зензінов писав: «Загальне враження таке: справжньої роботи, міцно поставленої, ніде немає» [28].

Подібна ситуація спостерігалася і в інших містах України, про що свідчить перлюстрований лист за підписом «Віра», відправлений з Одеси до Варшави 7 червня 1907 р.: «Після розгону Думи у всіх тут настроїв пригнічений, сумний, а в деко-

го напружений. Жахливі провали. Працівників немає, справа загальмувалася; де тут взятися хорошому настрою? У ці дні тут були величезні арешти; кого тільки могли, забрали; до 400 душ. Повсюди жахливі арешти у містах, а ще більше у селах. Тут залишилися тільки один чоловік та пара дівчиць». Та ж авторка у черговому листі тому ж адресатові від 7 листопада того ж року відзначала слабкість міських організацій, відсутність коштів, що «жахливо гальмує справу, оскільки нема на що розвернутися і що-небудь порядне створити». Проявлялися й оптимістичні настрої: «Але тепер робота потроху налагоджується, настрої зростає» [29].

Майже через півроку інший одеський соціаліст-революціонер у листі до Катеринослава від 4 травня 1908 р. писав: «З партійного життя не можу повідомити нічого відрадного: «організації», що ще залишилися, ледве животіють. Я написав організації в лапках, тому що, на мою думку, зараз нічого немає... після сильного підйому слідує спад громадської енергії» [31]. У той же час житомирські есери повідомляли у Київ: «До поточного року у нас існувала група «соціалістів-революціонерів, що навчаються» (очевидно, мова йшла про членів партії, які проходили курс навчання в освітніх закладах), підвідділ місцевого комітету с.-р., тепер же наша група зовсім розгромлена, всі спроби знову відновити її не принесли успіху» [31].

Отже організаційна криза, що охопила ПСР робила неможливою реалізацію тактичних настанов керівництва партії. Останнє, у свою чергу, через руйнацію партійних структур було мало проінформоване про реальний стан справ у місцевих організаціях. Хоча керівники ПСР визнавали сам факт організаційної кризи, однак вони явно недооцінювали її масштаби. Створився своєрідний вакуум між керівними органами партії та місцевими організаціями, контакти носили спорадичний характер. До того ж не останню роль відіграв фактор відірваності керівництва від місцевих організацій, адже провідні партійці перебували за кордоном, а це ускладнювало проблему вертикальних взаємозв'язків. Результатом організаційної кризи стало напруження керівництвом ПСР тактичних настанов, які просто неможливо було реалізувати, що викликало нерозуміння, невдоволення, а інколи й роздратування партійних діячів місцевого рангу.

Необхідно зауважити, що у міжреволюційний період організаційна криза, у тій чи іншій мірі, охопила майже всі опозиційні до царського уряду організації. Не минули ці процеси й організацію ліберальних неонародників — Трудову народно-соціалістичну партію (ТНСП). Вона пройшла через процеси руйнації вертикальних і горизонтальних організаційних зв'язків. На 1910 р. керівництво не мало зв'язків з переважаючою більшістю організацій, діяльність провідних Петербурзької та Московської груп згасла. Загальним фоном цих процесів у післяреволюційній Росії було широке розповсюдження в ліберальних і радикальних колах відчуття апатії, розчарування і, як наслідок, відходу від партійних справ. Лише з початком Першої світової війни знову виникали нові партійні групи і намітилася тенденція до їх консолідації.

Після третьочервневих подій 1907 р. народні соціалісти опинилися перед складною дилемою: чи брати участь у виборах до III Думи при примарній надії утворення у ній блоку лівих партій і груп, або ж спробувати зблизитися з селянством в обхід Думи на основі подальших спроб здійснення ідеї «відкритої партії». Для відпрацювання тактики вирішено було скликати III партійну конференцію. Вона відбулася під час подорожі пароплавом по озерах Фінляндії 25–29 липня 1907 р. У ній взяли участь 23 особи, у тому числі один делегат від одеської групи. Очевидно, серед присутніх був хтось, знайомий з положенням у Катеринославській губернії. Можливо, він був присутній як гість (всього їх було 5 осіб). Справа у тому, що при повідомленнях з міст з'ясувалося: у Катеринославській губернії населення скептично ставиться до виборів у чергову Думу, в Одеській губернії висловилися за вибори [32]. У результаті бурхливої полеміки було прийняте рішення брати активну участь у виборчій кампанії, при цьому використовувати її для пропаганди партійної програми і залучення нових сил. Відзначалося, що ситуація така, що не можна зосереджувати боротьбу на якійсь конкретній формі, а необхідно розвивати її в усіх можливих видах [33]. Хоча лідери народних соціалістів і говорили про необхідність позадумської діяльності в масах, навіть рекомендували приділяти їй першочергове значення, на практиці участь у передвиборчій кампанії була мало не єдиною реальною справою, що була доступною для партійців.

Організаційний комітет ТНСП склав і гектографованим способом розповсюдив інструкцію місцевим партійним групам. У ній членам партії повідомлялося про результати III конференції і містилися вказівки про напрями практичної діяльності. Згідно з інструкцією, головним завданням народних соціалістів на поточний момент була організація масових дій з захисту політичних та економічних прав трудового народу. Бажано, вказувалося в інструкції, щоб місцеві групи там, де вони мають достатньо сил, сприяли влаштуванню страйків, виступів, бойкотів особливо шкідливих осіб чи заходів, проводили в органі сільського і волосного самоврядування осіб, відданих народу, проникали у профспілки і кооперативи [34].

В інструкцію не випадково було включено застереження — виконувати її там, де є достатньо сил. Однак саме організаційних структур у народних соціалістів на місцях на осінь 1907 р. майже зовсім не існувало. Департамент поліції 18 жовтня 1907 року запросив у начальників районних охоронних відділень і губернських жандармських управлінь відомості про місцеві групи народних соціалістів [35]. Через певний час були отримані відповіді з різних місць імперії — від Варшави до Владивостока. Надіслані рапорти були майже однотипні: народно-соціалістична партія не існує [36].

Лідерам та активістам фактично не лишалося нічого іншого, як із жалем згадувати на сторінках «Русского богатства» про минулий масовий селянський рух. Саме він протягом 1905–1907 рр. давав їм можливість відчувати себе впливовими громадськими діячами. Спад масового аграрного руху почав породжувати серед народних соціалістів навіть відверто крамольні ідеї, зокрема про визнання мало не користі стихійних форм селянського протесту. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття, вміщена у липневому номері «Русского богатства». З надією на подальший розвиток селянських заворушень автор писав про підпали, погроми, пограби та інші способи «вижити поміщика своїми засобами». «Різні тактичні гасла несли інтелігенція в село, — відзначав він. — беру для прикладу одне з них: не допускайте погромів, бережіть сили для організованого натиску. Про нього мені тим легше говорити, що і я його писав у газетах і книжечках, призначених для селян. І сам вірив у нього... і інших переконував вірити.

Нещодавно мені довелося розмовляти з одним знайомим селянином про переваги організованого натиску перед стихійними спалахами. Він вислухав мене і відповів: — Воно ясно. Організація ця сама... Чого би ще кращого! Та звідки ж ти її візьмеш? А в нас нещодавно один землячок барському жеребцеві копита підрізав... Зараз скажімо, наприклад жеребець, завтра кобила, післязавтра німецьких корів трошки того... нічого, — якого захочеш поміщика можна зі світу зжити... — Та чим же скотина винна? — Скотина ясно... Однак і то сказати: на бійку йдучи волосся не шкодують». Далі автор продовжував: «І ось я... з моїм гаслом «організація», а не «розгром» стою перед безумовно страшним явищем. Я... готовий повторити свою «організацію». Але у мене запитують: де ти її візьмеш?» [37].

Провідні діячі ТНСП, як, наприклад, В. О. М'якотін, О. В. Пешехонов, на сторінках того ж видання продовжували шкодувати про минулі селянські заворушення і розповсюджувати віру в те, що хоча народ — це «загадковий незнайомець», не може народне море «не зруйнувати того, що стоїть на шляху його волі», «історичний потік зупинитися не може — дамба повинна бути зруйнована» і т. п. [38]. У той же час згідно з інструкцією Організаційного комітету партії, членами якого були між іншим і вищезазначені особи, категорично заборонялося утворювати при народно-соціалістичних групах бойові дружини під приводом побоювання анархічних дій з їхнього боку [39].

Звичайно, керівники ТНСП були громадськими діячами і намагалися бути ними у період посилення урядового наступу на опозиційні сили. Вони розуміли, що політична реальність є такою, що марно чекати, коли розвіється ніч реакції. У зв'язку з цим виникло питання, хто візьме на себе ініціативу майбутнього революційного виступу — народ чи інтелігенція? На кого власне робити ставку? Для одного з провідних ідеологів і лідерів партії А. В. Пешехонова це залишалось нез'ясованим, хоча в одній зі своїх статей він наголошував, що «до сих пір починала інтелігенція» [40]. З чого потрібно було починати у нових умовах? На це «Русское богатство» давало таку вказівку: «Необхідно, звичайно, перш за все посилити і розвинути постійні кадри». «Тепер маса відійшла. Питання про її організацію не є, як у розпал руху, невідкладним і гострим. Однак до масової організації потрібно якомога ретельніше підготувати-

ся... Маса може та і повинна дуже швидко знову з'явитися на арені, і ми повинні бути готові, щоб швидко сформувати з неї вірну політичну армію. Інакше ми знову будемо розбиті» [41].

Отже, головне завдання полягало у створенні кадрових партійних організацій, що на мові більш радикальних політичних організацій — соціалістів-революціонерів чи соціал-демократів — означало створення когорти професійних революціонерів. Однак проблема полягала у тому, чи будуть ці організації конспіративними, фактично нелегальними, чи лідери народних соціалістів будуть захищати ідею «відкритої» партії. Керівництво ТНСП продовжувало відстоювати попередні позиції про відкритість партії. І це незважаючи на те, що через певний час після публікації прізвищ членів Організаційного комітету кожен з них отримав судові повістки. Це могло свідчити лише про те, що за ними проводився нагляд відповідних правоохоронних структур Російської імперії. Не дивно, що представники місцевих груп не поспішали діяти за прикладом своїх лідерів. Необхідно зауважити, що III конференція ТНСП залишила питання про легалізацію партії відкритим до установчого з'їзду.

Дискусія щодо відкритої партійної діяльності знову була поставлена на порядок денний у лютому 1909 р. на нараді Організаційного комітету партії з представниками столичних організацій. Керівництво народних соціалістів, хоча й намагалося відстоювати свою позицію, але змушене було піти на компроміс. Пояснювалося, що принцип «відкритості» не відповідає у дійсності поняттю легальності, а тому місцеві організації можуть самі вирішувати, чи обнародувати їм списки своїх членів і робити відкритим доступ на свої зібрання. Остаточне ж рішення знову було відкладено до загальнопартійного з'їзду [42].

Керівництво народних соціалістів прагнуло своєю поміркованістю в програмі і тактиці, відкинувши ідею збройного повстання і терористичні методи боротьби, на чому наголошували соціалісти-революціонери, намагалося добитися легалізації партії. Однак, саме **партії**, як стрункої організаційної структури не існувало. Про це свідчать і документи правоохоронних органів Російської імперії. Наприклад, у травні 1909 р. начальник Відділу по охороні громадської безпеки і порядку м. Москви повідомляв у Департамент поліції, що легалізація

енесам не вдалася, а їхня організація залишилася мертвонародженою. Внаслідок цього народні соціалісти як партія не існують, а представляють лише погано зв'язану мережу невеликих інтелігентських гуртків. «У зв'язку з тим, що активні прояви групи мізерні, — відзначалося у вказаному документі, — потреби у прийнятті проти членів її будь-яких заходів, окрім агентурного спостереження, не зустрічаються, оскільки репресії можуть лише підняти партію в громадській думці». Відносно ТНСП рекомендувалося здійснювати вибіркові обшуки і за їхніми результатами приводити дізнання проти окремих осіб. «Вириваючи, таким чином, окремих працівників групи і дезорганізуючи її цим, адміністрація не привертає в той же час увагу громадськості до групи в цілому» [43].

Ця тактика була застосована до одного з лідерів народних соціалістів А. В. Пешехонова. Як відомо, у січні 1909 р. він випустив брошуру «Старий і новий порядок володіння надільною землею», що була присвячена розгляду негативних для селян наслідків урядових перетворень в аграрному секторі країни. Брошура розповсюджувалося погано, а до головного адресата — селянства взагалі не доходила. Тоді автор, очевидно використавши свої давні адресати з числа сільських жителів, розіслав свій твір поштою з проханням надіслати відгук. Протягом зими 1909–1910 рр. було розіслано більше 700 примірників [44]. Напевно сподіваючись, що чергова його праця навряд чи буде надто популярною серед населення, цензурою було дано дозвіл на її друк. Однак непередбачуваною була ініціатива самого автора щодо її розповсюдження. У зв'язку з цим представники місцевої влади в особі губернаторів давали вказівки поліцейським управлінням прийняти відповідні «енергійні» заходи.

Сам А. В. Пешехонов на сторінках «Русского богатства» намагався навіть іронізувати. Мовляв, живи він в Англії, то міг би притягти до суду губернаторів за нанесення матеріальних збитків автору, але оскільки він живе у Росії, то йому не залишається нічого іншого, як розповісти про це на сторінках відомого видання [45]. Звичайно, для А. В. Пешехонова це був сміх крізь сльози. Не дивлячись на те, що брошура була офіційно дозволена цензурою, Департамент поліції побачив у ній всі ознаки політичного злочину. У результаті вироком від

11 березня 1911 р. О. В. Пешехонова було засуджено на півтора року ув'язнення. Покарання він відбував у Двінській фортеці. Саме там він мав достатньо часу, аби подумати над тим, що оргкомітет ТНСП і редакція «Русского богатства» знаходяться саме в Петербурзі, а не в Лондоні.

Таким чином, із завершенням революційних подій 1905–1907 рр. ТНСП, як і інші революційні організації неонародницького напрямку вступила в площину ідейно-політичної та організаційної кризи. Ідейно-політична криза була пов'язана, головним чином, з результатами столипінської аграрної реформи, появою серед партійців своєрідних «общиннофілів», хоча, як відомо, саме народні соціалісти досить скептично ставилися до общинної організації селян. Що ж стосується організаційної кризи, то, на наш погляд, ТНСП знаходилася лише в стадії формування. Завершення революційних процесів у 1907 р., урядові репресії, апатія, розчарування і, як наслідок, відтік партійних кадрів, призвели до того, що ТНСП від зародкового стану скотилася до ембріонального.

Поряд із загальноросійськими неонародницькими партіями на рубежі XIX і XX століть на окраїнах Російської імперії виникають національні організації такого ж типу зі своїми специфічними вимогами, гаслами і програмами. Не оминув цей процес і Україну, хоча її національно-політичне визначення через низку причин йшло дуже повільно. Історія дала українським есерам ще один шанс для згуртування у повноцінну політичну партію. Сталося це у 1908 р., коли до складу УПСР увійшли члени української народної оборони («Оборона України»). Проте ніякого об'єднавчого з'їзду, який би виробив програму чи прийняв статут, проведено не було, що значною мірою пояснюється й об'єктивними обставинами. В одній з листівок, виданій УПСР з цього приводу, зазначалося: «В 1907 р. «УНО» провела свій останній з'їзд на якому... прийняла програму українських соціалістів-революціонерів і так злилася з ними» [46]. Наведена цитата цікава твердженням про те, що УНО «прийняла програму» УПСР. Однак, загальновідомо, що програма і статут УПСР були прийняті лише на установчому з'їзді, що проходив у Києві 4–5 квітня 1917 р. У такому разі виникає питання, про яку програму УПСР може йтися?

У даному випадку можна зробити певне припущення. Формування і становлення УПСР об'єктивно гальмувала діяльність ПСР. Як вже вказувалося, значна кількість українців перебувала у лавах цієї партії і мала власні погляди на роль і місце УПСР у громадсько-політичному житті. Зокрема на конференції українських есерів 1907 р. були присутні і українці — члени ПСР. Вони запропонували не утворювати самостійної організації, а вступити до ПСР окремою селянською групою. Фактично пропонувався варіант, який було реалізовано відносно Українського соціал-демократичного союзу («Спілки»). Після відокремлення від РУП діячі «Спілки» на Женевській конференції навесні 1905 р. вступили до меншовицької фракції РСДРП на правах автономної організації. Однак у даному випадку подібний варіант не пройшов. Дискусія з цього питання завершилася тим, що представники ПСР покинули конференцію, решта — проголосили себе установчими зборами УПСР і обрали ЦК [47]. Тоді ж з'ясувалося, що загальна ідеологія українських есерів мало чим відрізнялася від ідеології ПСР. Розбіжності торкалися питання скликання Українських Установчих зборів і аграрної програми. Можна припустити, що об'єднання українських есерів з УНО відбулося на основі соціал-революційної ідеології з елементами вимог врахування національної специфіки України.

Щодо аграрної програми, то на початку XX століття українські есери її фактично не мали. Існували лише певні погляди на цю проблему, деякі відомості про основи аграрної реформи у планах українських есерів містять спогади М. Ковалевського. Єдиною соціальною верствою, яка відстоювала і зберігала національний характер впродовж століть, вважалося українське селянство. Ця найбільша група населення України вважалася, на думку українських есерів, вихідним пунктом і соціальною підставою національно-визвольних прагнень України. З цього випливав висновок про необхідність радикальної аграрної реформи. За міркуванням українських соціалістів-революціонерів, ця реформа мала б подвійне значення: «по-перше, економічно зміцнила б селянство, розширюючи його володіння землею, а по-друге, усунула б з соціальної структури України так звані панські маєтки, які... були осередками не тільки соціального й політичного гноблення нашого народу, а й осеред-

ками русифікації, а на Правобережжі — колонізації...» [48]. Отже українські есери, на відміну від ПСР, в аграрній сфері планували націоналізувати земельну власність, що означало її передачу до рук державних органів України. До того ж враховувався і національний аспект — ліквідація поміщицького землеволодіння, як основи не лише соціально-економічного, громадського і політичного гніту, але й національного гноблення.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що запропоновані ПСР та іншими неонародницькими організаціями заходи боротьби з урядом у тих умовах були практично неможливі. Керівництво по суті самоусунулося від селянських мас, а форми і методи боротьби місцеві партійні організації повинні були визначати самостійно, згідно з конкретними місцевими умовами. Окреслені завдання на покращення общинних розпорядків, посилення агітації на користь більшої зрівняльності в землекористуванні, кращого розподілу податкового тягаря і покращення методів розподілу землі в умовах царської реакції були практично нездійсненні.

Нааявність розрізнених організацій українських есерів не привела до сформування єдиного політичного центру, а відтак — політичної партії. Програмні документи більшості українських політичних партій свідчили: ідея української державності здебільшого набувала форми національно-територіальної автономії у складі федеративної Російської держави. Загальний процес демократизації суспільного життя, складовою частиною якого був український національно-визвольний рух, що активізувався після лютневих подій 1917 року, зумовив створення єдиного українського політичного центру — Центральної Ради.

Література та джерела

1. Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. — Пг., 1918. — 623 с.; Быстрянский В. Меньшевики и эсеры в русской революции. — Пг., 1921. — 80 с.; Мещеряков В. Партия социалистов-революционеров: в 2 ч. — Ч.1. — М., 1922. — 130 с.
2. Семевский В. И. Правительственное покушение против общинного землевладения // Народно-социалистическое обозрение. — СПб., 1907. — Сборн. XI. Елпатьевский С. Куда? // Русское богатство. —

1908. — № 9. — С. 89–130; Пешехонов А. В. На очередные темы. Кто начнет? Кто начал? // Русское богатство. — 1908. — № 9. — С. 131–145; Пешехонов А. В. На очередные темы Революция наоборот // Русское богатство. — 1908. — № 2. — С. 126–175; Пешехонов А. В. На очередные темы. Из крестьянских писем // Русское богатство. — 1910. — № 6. — С. 104–108; Огановский Н. Первые итоги «великой реформы» // Русское богатство. — 1911. — № 10. — С.124–162.
3. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // Літературно-науковий вісник. — 1919. — № 1. — С. 92–107; Животко А. 50 років. До історії української партії соціалістів-революціонерів. — Прага, 1936. — 19 с.; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — 720 с.
4. Черномордик С. Эсеры (Партия социалистов-революционеров). — Харьков, 1930. — 57 с.
5. Василевский Е. Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. — М., 1960. — 228 с.; Гусев Е. Г., Ерицян Л. А. От соглашательства к контрреволюции (Очерк истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). — М., 1968. — 448 с.; Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции (Исторический очерк). — М., 1975. — 384 с.; Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества 1902–1914. — Л., 1983. — 336 с.; Не proletарские партии России. Урок истории (Политическая линия большевиков по отношению к не proletарским партиям). — М., 1984. — 566 с.; Спирина М. В. Крах мелкобуржуазной концепции социализма эсеров. — М., 1987. — 206 с.
6. Жуков А. Ф. Идеино-политический крах эсеровского максимализма. — Л., 1979. — 160 с.; Павлов Л. Б. Эсеры-максималисты в Первой российской революции. — М., 1989. — 239 с.
7. Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1917–1914 гг. — М., 1998. — 624 с.; Политические партии России. История и современность / под ред. А. И. Зевелева и др. — М., 2000. — 632 с.
8. Вишнев Р. В. «Дело Азефа» в русской периодической печати 1909 г. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. — 1997. — № 5. — С. 66–79; Ерофеев Н. Д. Социалисты-революционеры середины 90-х годов XIX в. — октябрь 1917 года // Политические партии России: история и современность. — М., 2000. — С. 169–209.
9. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемоги і поразок. — К., 2004. — 199 с.; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінка історії УПСР). — К., 1999. — 271 с.
10. Сусоров С. В. Проблеми кооперації в партії та практичній діяльності соціалістів-революціонерів // Гуманітарно-економічні до-

- слідження: збірн. наук. досліджень. Т. 1. — Миколаїв; Одеса, 2005. — С. 147–152; Сусоров С. В. Українські соціалісти-революціонери в 1907–1917 рр. // Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»: доповіді та повідомлення. Т. 3. — Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2003. — С. 260–264; Сусоров С. В. Вплив столипінської аграрної реформи на стратегію і тактику соціалістів-революціонерів (На матеріалах України) // Гуманітарно-економічні дослідження. Т. IV. — Миколаїв; Одеса, 2007. — С. 113–135.
11. Hildermeier M. Der Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914). Köln; Wien, 1978. — S. 309.
  12. Морозов К. В. Вказ. праця. — С. 606, 607.
  13. Там само. — С. 36.
  14. Сусоров С. В. Вплив столипінської аграрної реформи... — С. 120.
  15. Знамя труда. — 1907. — № 3. — С. 7.
  16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (України). — Ф. 1597. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 15.
  17. Василевский Е. Г. Вказ. праця. — С. 138.
  18. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С.258–259.
  19. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. Август 1908. — Париж, 1908. — С.240–241.
  20. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. — С. 40, 41.
  21. Там само. — С. 42.
  22. Там само. — С. 50, 53.
  23. Там само. — С. 154.
  24. Там само. — С. 24, 25, 27, 37, 39, 41, 43.
  25. Там само. — С. 56, 57.
  26. Морозов К. Н. Вказ. праця. — С. 317.
  27. Знамя труда. — 1910. — № 25. — С. 10–12.
  28. Государственный исторический архив Российской Федерации (ДІАРФ). — Ф. 6212. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 78, 79.
  29. ЦДІА України. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 34, 100.
  30. ДІАРФ. — Ф.102, ДП ОБ, 1908. — Спр.8. — Ч.4. — Арк.7.
  31. Там само. — Ч.10. — Арк. 10.
  32. Сыпченко А. В. Народно-социалистическая партия в 1907–1917 гг. — М., 2006. — С. 100, 101.
  33. Там само. — С. 102.
  34. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОБ, 1907. — Спр. 15. — Арк. 81.
  35. Там само. — Арк. 122.
  36. Там само. — Арк. 137, 141–144, 151–154.
  37. Петрищев А. Б. Без победителей // Русское богатство. — 1907. — № 7. — С. 88, 89, 106.
  38. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 230.
  39. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОБ, 1907. — Спр.15. — Арк. 81.

40. Пешехонов А. В. На очередные темы. Кто начнет? — Кто начал...// Русское богатство. — 1908. — № 2. — С. 145.
41. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 231.
42. Там само.
43. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОБ, 1908. — Спр. 9. — Ч. 35. — Арк. 300.
44. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 233.
45. Пешехонов А. На очередные темы // Русское богатство. — 1910. — № 6. — С.104–108.
46. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 69.
47. Ковалевський М. Од романтики до реалізму. — С. 93.
48. Ковалевський М. При джерелах боротьби. — С. 47.

REFERENCES

1. SPYRYDOVYCH, A. Y. (1918) *Partija socialistov — revoljucionerov i ee predshestvenniki. 1886–1916. — Party of Socialists — Revolutionaries and its Predecessors. 1886–1916.* BYSTRJANSKIJ, V. (1921) *Men'sheviki i jesery v russkoj revoljucii. — The Mensheviks and Socialist-Revolutionaries in the Russian Revolution* MESHHERJAKOV, V. (1922) *Partija socialistov — revoljucionerov. — Party of Socialists and Revolutionaries.* — Moscow: Nauka. (In Russian).
2. SEMEVSKI, V. I. (1907) *Pravitel'stvennoe pokushenie protiv obshhinnogo zemlevladienija — The government's assassination attempt against the communal land tenure. Narodno-socialisticheskoe obozrenie — National Socialist Review.* No XI. pp. 89–130; ELPAT'EVSKIJ, S.(1908) *Kuda? — Where to? Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 9. pp. 131–145; PESHEHONOV, A. V. (1908) *Na ocherednye temy. Kto nachnet? Kto nachal? — On the next themes. Who will start? Who started it? Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 9. pp. 89–130; PESHEHONOV, A. V. (1908) *Na ocherednye temy Revoljucija naoborot — On the next themes contrary revolution. Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 2. pp. 126–175; PESHEHONOV A. V. (1910) *Na ocherednye temy. Iz krest'janskich pisem — On the next themes. From peasant letters. Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 6. pp. 104–108; OGANOVSKIJ, N. (1911) *Pervye itogi «velikoj reformy» — The first results of the «Great Reform».* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 10. pp.124–162 (In Russian).
3. KOVALEVSKYI, M. (1919) *Od romantyki do realizmu (Z istorii odnii partii) — From romance to realism (The history of one party).* *Literaturno-naukovyi visnyk — Literary Research Bulletin.* No. 1. pp. 92–107; ZHYVOTKO, A. (1936) *50 rokiv. Do istorii ukraïnskoi partii sotsialistiv-revoljutsioneriv — 50 years. To the history of Ukrainian Socialist Revolutionary Party.* Praha; KOVALEVSKYI, M. (1960) *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii — Sources of struggle. Memoirs, experience, reflection.* (In Ukrainian).

4. CHERNOMORDIK S. (1930) *Jesery (Partija socialistov — revoljucionerov)*. — *The SRS (Socialist Revolutionary Party)*. Kharkov. (In Russian).
5. VASILEVSKIJ, E. G. (1960) *Idejnaja bor'ba vokrug stolypinskoj agrarnoj reformy — The ideological struggle around the Stolypin agrarian reform*. Moscow; GUSEV, E. G. & ERICJAN, L. A. (1968) *Ot soglashatel'stva k kontrrevoljucii (Oчерk istorii politicheskogo bankrotstva i gibeli partii socialistov — revoljucionerov) — From compromise to the counter-revolution (Essay on the history of political bankruptcy and the death of the Socialist Revolutionary Party)*. Moscow; GUSEV, K. V. (1975) *Partija jeserov: ot melkoburzhuznogo revoljucionarizma k kontrrevoljucii (Istoricheskij oчерk) — Social Revolutionary Party, from the petty-bourgeois revolutionism to the counter-revolution (Historical Review)*. Moscow; GINEV, V. N. (1983) *Bor'ba za krest'janstvo i krizis ruskogo neonarodnichestva 1902–1914 — Fighting for Christianity and the Crisis of Russian neonarodnichestva 1902–1914*. Leningrad; MINTS, I. I. (ed.) (1984) *Neproletarskie partii Rossii. Urok istorii (Politicheskaja linija bol'shevikov po otnosheniju k neproletarskim partijam) — Russian non-proletarian parties. The lesson of history (Bolsheviks political line in relation to the non-proletarian parties)*. Moscow; SPIRINA, M. V. (1987) *Krah melkoburzhuznoj koncepcii socializma jeserov — The collapse of the petty-bourgeois conception of socialism SRS*. Moscow (In Russian).
6. ZHUKOV, A. F. (1979) *Idejno-politicheskij krah jeserovskogo maksimalizma — Ideological-political collapse of SR maximalism*; PAVLOV, L. B. (1989) *Jesery — maksimalisty v Pervoj rossijskoj revoljucii — SRs are the maximalists in the First Russian Revolution*. (In Russian).
7. MOROZOV, K. N. (1998) *Partija socialistov-revoljucionerov v 1917-1914 gg. — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917–1914*. Moscow; ZEVELEV, A. I. (ed) (2000) *Politicheskie partii Rossii. Istorija i sovremennost' — Political parties of Russia. Past and Present*. (In Russian).
8. VISHNEV, R. V. (1997) «Delo Azefa» v russskoj periodicheskoj pečati 1909 g. — «The case of Azefs» in Russian periodicals in 1909. *Vestnik Moskovskogo universiteta — Bulletin of the Moscow University*. Series 8. History. No. 5. pp. 66–79; EROFEEV, N. D. (2000) *Socialisty — revoljucionery serediny 90-h godov XIX v. Oktjabr' 1917 goda — The Socialists Revolutionaries in mid 90-ies of the XIX century. October 1917. Politicheskije partii Rossii: istorija i sovremennost' — Political parties of Russia: History and Modernity*. p. 169–209. (In Russian).
9. VYSOTSKYI, O. Yu. (2004) *Ukrainski sotsial — demokraty ta esery: dosvid peremoh i porazok — Ukrainian Social-Democrats and Socialist Revolutionaries, victories and defeats*. Kyiv; BEVZ, T. A. (1999) *Mizh romantyzmom i realizmom (storinka istorii UPSR) — Between*

- romanticism and realism (the history of UPSR)*. Kyiv. (In Ukrainian).
10. SUSOROV, S. V. (2005) *Problemy kooperatsii v partii ta praktychnii diialnosti sotsialistiv — revoliutsioneriv — Issues of cooperation in the party and the practice of Socialists — Revolutionaries. Humanitarno — ekonomichni doslidzhennja — Humanities — economic research*. Volume I. Mykolaiv-Odesa. p. 147–152; SUSOROV, S. V. (2003) *Ukrainski sotsialisty — revoliutsionery v 1907–1917 rr. — Ukrainian Socialist — Revolutionaries in 1907–1917*. In: *Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku» — International Scientific Congress of Ukrainian historians «Ukrainian historical science at the present stage of development.» Reports and messages*. V.3. Held 17–18 September. Kam'yanets'-Podil's'kyy, Kyiv, NY, Ostroh. p. 260–264; SUSOROV, S. V. (2007) *Vplyv stolypinskoj ahrarnoi reformy na stratehiiu i taktyku sotsialistiv — revoliutsioneriv (Na materialakh Ukrainy) — The influence of Stolypin's agrarian reforms for the strategy and tactics of socialists revolutionaries on (in case of Ukraine). Humanitarno-ekonomichni doslidzhennja — Humanitarian and economic research*. V.1. Mykolaiv — Odesa. (In Ukrainian).
11. HILDERMEIER, M. (1978) *Der Sozialrevolutionare Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914)*. Koln — Wien. p. 309. (In German).
12. MOROZOV, K. V. (1998) *Partija socialistov-revoljucionerov v 1917-1914 gg. — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917–1914*. Moscow. p. 606, 607. (In Russian).
13. *Ibid.* p.36
14. SUSOROV, S. V. (2007) *Vplyv stolypinskoj ahrarnoi reformy na stratehiiu i taktyku sotsialistiv — revoliutsioneriv (Na materialakh Ukrainy) — The influence of Stolypin's agrarian reforms for the strategy and tactics of socialists revolutionaries on (in case of Ukraine). Humanitarno-ekonomichni doslidzhennja — Humanitarian and economic research*. V.1. Mykolaiv — Odesa. p. 120. (In Ukrainian).
15. *Znamja truda — Banner of Labor* (1907). No. 3. p. 7. (In Russian).
16. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi — Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev* (hereinafter — the CSHA of Ukraine). F. 1597. Op. 1. Conjugation. 45. Arc. 15. (In Ukrainian).
17. VASILEVSKIJ, E. G. (1960) *The same*. p.138
18. GINEV, V. N. (1983) *The same*. p. 258–259
19. *Protokoly pervoj obshhepartijnoj konferencii PSR — Protocols of the first general conference of the party PSR* (1908) Avgust 1908. Paris. p.240–241.
20. *Protokoly pervoj obshhepartijnoj konferencii PSR — Protocols of the first general conference of the party PSR* (1908) Avgust 1908. p.40–41.
21. *Ibid.* p.42.

22. Ibid p.50, 53.
23. Ibid. p.154.
24. Ibid.p.24, 25, 27, 37, 39, 41, 43.
25. Ibid. p. C. 56, 57.
26. MOROZOV, K. N. (1998) Partija socialistov-revoljucionerov v 1917–1914 gg. — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917–1914. *Politicheskie partii Rossii. Istorija i sovremennost' — Political parties of Russia. Past and Present.* (In Russian).
27. *Znamja truda — Banner of Labor* (1907). No. 3. p. 7. (In Russian).
28. Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Rossijskoj Federacii — *State Historical Archive of the Russian Federation (Dali next — DIARF)*. F. 6212. Op. 1. Spr. 86. Ark. 78, 79. (In Russian).
29. *Central State Historical Archives of Ukraine*. F. 268. Op. 1. Spr. 214. Ark. 34, 100. (In Ukrainian).
30. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F.102, DP OV 1908. Spr.8. Ch. 4. Ark. 7. (In Russian).
31. *The same*. Ark. 10. (In Russian).
32. SYPCHENKO, A. V. (2006) *Narodno — socialisticheskaja partija v 1907–1917 gg. — The National Socialist Party in the 1907–1917*. Moscow. pp.100, 101. (In Russian).
33. *Ibid*. p. 102. (In Russian).
34. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F.102, DP OV, 1908. Spr. 15. Ch. 4. Ark. 81. (In Russian).
35. *Ibid*. p. 122. (In Russian).
36. *Ibid*. pp. 137, 141–144, 151–154. (In Russian).
37. PETRISHHEV, A. B. (1907) *Bez pobeditelej — No winners. Russkoe bogatstvo — Russian wealth*. No. 7. pp. 88, 89, 106. (In Russian).
38. GINEV, V. N. *The same*. p. 230(In Russian).
39. *State Historical Archive of the Russian Federation* F.102, DP OV, 1908. — Spr.15. — Ch.4. — Ark.81. (In Russian).
40. PESHEHONOV, A. V. (1908) *Na ocherednye temy. Kto nachnet? Kto nachal? — On the next themes. Who will start? Who started it? Russkoe bogatstvo — Russian wealth*. No. 2. p. 145.(In Russian).
41. GINEV, V. N. *The same*. p. 231.(In Russian).
42. *Ibid*.
43. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F. 102. DP OV. Spr. 9. Ch. 35. Ark. 300. (In Russian).
44. GINEV, V. N. *The same*. p. 233.(In Russian).
45. PESHEHONOV, A. V. (1910) *Na ocherednye temy — On the next themes. Russkoe bogatstvo — Russian wealth*. p. 104–108.(In Russian).
46. KURAS, I. F. (1978) *Torzhestvo proletars'kogo internacionalizma i krah melkoburzhuaaznyh partij na Ukraine — The triumph of proletarian internationalism and the collapse of the petty-bourgeois parties in the Ukraine*. Kyiv. p. 69. (In Russian).
47. KOVALEVSKYI, M. (1919) *Od romantyky do realizmu (Z istorii od-niiei partii) — From romance to realism (The history of one party)*.

- Literaturno-naukovyi visnyk — Literary Research Bulletin*. No. 1. p. 93. (In Ukrainian).
48. KOVALEVSKYI, M. (1960) *Pry dzherelakh borotby: spomynu, vrazhennya, refleksiyyi — With the struggle sources: memories, impressions, reflections*. Munich, Innsbruck. p. 47. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 10 жовтня 2016 р.